

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 329.7(497.4-14)"1941/1945"

940.53(497.4-14)

prejeto: 29. 12. 2006

Mira Cencič

dr. pedagogike, doc. za didaktiko na PF v Ljubljani v pokoju, Markova pot 5, SI-5290 Šempeter pri Gorici
e-pošta: miroslava.cencic@guest.arnes.si

Primorski krščanski socialci, edina prava sredina med NOB in revolucijo na Slovenskem

IZVLEČEK

Članek predstavlja delovanje Goriških krščanskih socialcev v letih 1941–1945. V vodstvu so bili duhovniki in katoliško opredeljeni laiki, ki so se povezovali v skupnem Narodnem svetu z liberalci. Delovanje je bilo razširjeno po vsej Primorski. Ob napadu na Jugoslavijo so spodbujali k organiziranemu nestranskemu vseslovenskemu narodnemu odporu. Kritično so nastopali do obeh nasprotujočih si skupin, Osvobodilne fronte in Slovenske zaveze, ki sta se spopadli v krvavi državljanski vojni. Povezovali so se z obema strujama in preprečevali izbruh državljanske vojne na Primorskem. Njihov cilj je bil narodnost in priključitev Primorske k Sloveniji. Do konca so ostali politično neopredeljeni, zato sta jih obe struji imenovali Goriška ali Primorska Sredina.

KLJUČNE BESEDE

krščanski socialci, Zbor svečnikov svetega Pavla, gibanje narodne enotnosti, goriška Sredina, Narodni svet, Osvobodilna fronta, primorski partizani, Slovenska zaveza

SUMMARY

THE CHRISTIAN SOCIALISTS OF THE PRIMORSKA (LITTORAL) REGION, THE SOLE TRUE MIDDLE DURING THE NOB AND REVOLUTION ON SLOVENE TERRITORY

The article presents the activity of the Christian socialists in the Gorizia region in the years 1941–1945. In the leadership were priests and Catholic declared nonprofessionals that linked up in the joint Narodni svet (National council) with the liberals. The activity was spread over the entire Primorska region. At the aggression on Yugoslavia, they encouraged for organized non-party general Slovene national resistance. They were critical towards the both opposing groups, the Osvobodilna fronta and the Slovenska zaveza that were encountering in the sanguinary civil war. They were in connection with both movements and preventing an outbreak of civil war in the Primorska region. Their goal was nationality and annexation of the Primorska region to Slovenia. Until the end, they remained politically undefined; thus, the both movements named them the Middle of the Gorizia or Primorska region.

KEY WORDS

Christian socialists, Council of priests of St. Paul, national unity movement, Middle of the Gorizia region, National Council, Liberation front, Primorska partisans, Slovene testament

Uvod

Sestavek opisuje majhen del goriške zgodovine iz izredno zapletenega in krvavega obdobja, to je v letih 1941 do 1945, ki pa zaradi prostorske omejitve prispevka ne more biti predstavljena v vseji kompleksnosti.

Vsebinska predstavlja narodnoobrambno delovanje krščanskih socialcev v vojnem času. V svojih izhodiščih se povezuje v medvojni čas, ko so bili primorski Slovenci do skrajnosti narodnostno zatirani in so se skoraj enotno upirali raznarodovanju pod vodstvom dveh tajnih organizacij, Tigra in Tajne krščansko-socialne organizacije. V obeh organizacijah so prevladovali izključno narodnostni interesi in so strankarski ter ideološki stopili v ozadje. Tudi medvojne razmere na Primorskem so bile posebne, brez skrajno si nasprotujočih ideoloških taborov. Prispevek odgovarja na vprašanja, zakaj je na Primorskem potekal narodno-osvobodilni boj drugače kot v osrednji Sloveniji, z manj nasilni revolucionarni posegi in brez protirevolucije.

Predvojni čas

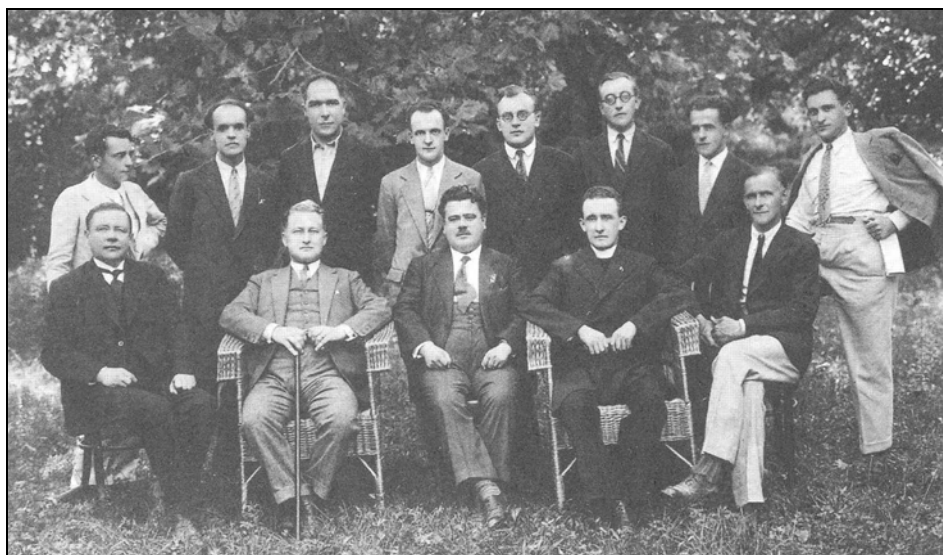
Ogroženost slovenstva na zahodnem robu njegovega ozemlja je bila stalna in se je postopoma večala ter se močno zaostila z zasedbo in priključitvijo k Italiji. Za ohranitev narodnih vrednot je na prelomu v dvajseto stoletje skrbelo politično društvo Edinost, ki je obsegalo Tržaško, Goriško in Istro. Kmalu po letu 1922 se je razcepilo na Politično društvo Edinost v Gorici, ki je povezovalo

krščanske socialce in razširilo delovanje tudi na Tržaško, ter tržaško Edinost, ki je veljala za liberalno strujo; obe pa sta delovali enotno glede narodnih vprašanj. Ta politična usmeritev se je ohranila tudi v vojni čas. Tedaj se je celo okreplila enotnost glede narodnega delovanja. Obe skupini sta imeli svoje vplivne politike. Strankarska pripadnost se je izkazovala le v mestih, med podeželskim prebivalstvom pa je izginjala in je povsem prevladalo kulturno in narodnoobrambno delovanje.

Z ukinitvijo društva Edinost (1928) in prepovedjo vsega narodnega delovanja sta se spontano izoblikovali dve tajni organizaciji. Tako so se Primorci podtalno upirali narodnemu umoru pod vodstvom organizadije TIGR in Tajne krščansko-socialne organizacije. Te zaradi strogo podtalnega delovanja italijanska oblast ni odkrila, zato tudi po vojni ni bila poznana. Šele na prelomu v tretje tisočletje je izšlo obsežno delo dr. Egona Pelikana, ki predstavlja delovanje tega izredno množičnega in tudi pomembnega gibanja za ohranitev slovenstva na Primorskem.

Tajna krščanska socialna organizacija je nastala okrog leta 1931 s postopnim stapljanjem in prehajanjem v ilegalo Zbora svečenikov svetega Pavla (organizacija primorskih duhovnikov) in Krščansko-socialne politične organizacije. Vodil jo je vrhovni svet, sestavljen iz narodno usmerjenih duhovnikov in katoliško opredeljenih laikov. Najvplivnejši njeni voditelji so bili Virgil Šček, Engelbert Besednjak in Janko Kralj.

Opravičilo za svoj antifašizem in nasprotovanje italijanski oblasti so našli v nauku Tomaža Akvinskoga, ki je zagovarjal upor proti tiranom. Tako

Najvplivnejši narodni in kulturni delavci pod fašizmom v Gorici. V prvi vrsti od leve: Polde Kemperle, Engelbert Besednjak, Jože Bitežnik, Virgil Šček, Anton Vuk. V drugi vrsti drugi Anton Kacin, tretji, Janko Kralj, šesti ing. Franc Pegan (Pelikan, Tajno delovanje, str. 82).

primorski duhovniki niso spoštovali prepovedi slovenskega jezika v cerkvah in so pri svojem pastoralnem delu delovali za to, da bi se kot narod ohranili, in se tako upirali rimski cerkveni ter prosvetni oblasti.

Najbolj dejavni in vplivni člani krščanskosocialne organizacije v Gorici so bili pravniki Engelbert Besednjak, Josip Bitežnik, Janko Kralj, Leopold Kemperle, Vladimir Glaser in Teodor Simčič; profesorja Rado Bednarik (tudi Bednařik) in Anton Kacin; duhovniki Anton Rutar, Jože Abram, Stanko Stanič, Mirko Brumat, Ivan Reječ, agronoma ing. Josip Rustja in ing. Franc Pegan, ter podjetnik Tonca Vuk; na Tržaškem pa duhovniki Virgil Šček, Andrej Gabrovšek in Božo Milanovič. Dejanska voditeljica sta bila Besednjak in Šček.¹

Ta skupina je izdajala *Novi list*, *Družino*, *Mali list*, *Istrski list*, *Pučki prijatelj* in je imela v lasti Goriško Mohorjevo družbo ter je preko Prosvetne zveze vodila kulturno prosvetno delovanje.

Po tridesetih letih je v organizaciji prišlo do razcepa med pristaši Janka Kralja in Engelberta Besednjaka. Kraljeva skupina, imenovan tudi kraljevci, se je z vidnimi predstavniki Kacinom, Kemperletom in Brumatom oddaljevala od Besednjakove skupine, dosegla krizo leta 1937, ki se je še poglobljala do druge in med drugo svetovno vojno. Kraljevo skupino lahko označujemo kot primorski del uradne ljubljanske Slovenske ljudske stranke.

Večina krščanskih socialcev je sledila Besednjaku in Ščeku, ki sta bila doslednejša protifašista. Tako je bila ta Goriška krščansko socialna skupina močnejša od Kraljeve in tudi močnejša od tržaške liberalne skupine, zato pa tudi najpomembnejša. Ohranila je ime Krščanski socialci, poimenovali pa so jo tudi ščekovci ali besednjakovci. Po programu je bila sorodna Gosar-Šolarjevi socialno krščanski skupini v Ljubljani, zato je bila tudi z njo povezana.

Leta 1938 so krščanski socialci in liberalci, ali drugače rečeno, tajna krščanskosocialna in tigrovska organizacija, ustanovili skupen Narodni svet. Izven njega so ostali kraljevci. Narodni svet naj bi povezoval vse pozitivne sile na Primorskem ter zastopal narodno manjšino doma in v svetu ter se zavzemal za državno pripadnost Primorske k Jugoslaviji. Predsedoval mu je tržaški liberallec Franc Tončič, podpredsednik pa je bil Anton (Tonca) Vuk iz Mirna.

Narodni svet so oslabile aretacije leta 1940, ko so se na drugem tržaškem procesu znašli skoraj vsi člani odbora iz vrst liberalcev, tudi zastopnik Goriške, Avgust Sfiligoj. Tako je med obema skupinama ostalo le malo stikov in goriška krščanska skupina je šla svojo pot.

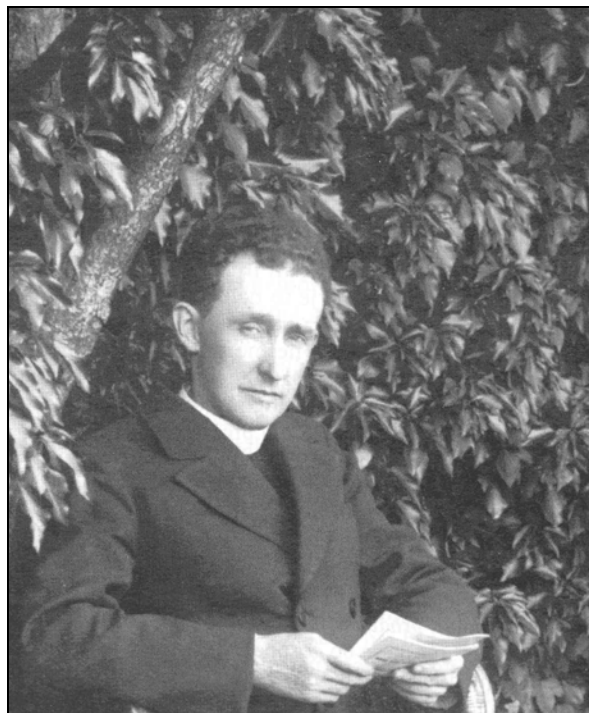
Oblikovanje gibanja narodne enotnosti – primorske ali goriške Sredine

Razpad Kraljevine Jugoslavije leta 1941 je spremenil razmere tudi na Primorskem, čeprav je ostala še naprej pod Italijo. Ko sta se v osrednji Sloveniji oblikovali dve množični nasprotujoči si skupini, Osvobodila fronta (OF) in Slovenska zaveza (SZ), se je na Primorskem poleg OF razvilo še Gibanje narodne enotnosti, ki ga imenujejo tudi Primorska ali Goriška Sredina. Izven tega gibanja je ostala manjša skupina okoli Janka Kralja.

Gibanje narodne enotnosti naj bi bilo naslednik strank, organiziranih v bivšem Narodnem svetu, in se je smatralo za legitimnega predstavnika bivše Edinosti.² Dejansko pa so jo sestavljali povečini krščanski socialci, vodili pa v glavnem duhovniki, člani Zbora svečenikov svetega Pavla, in nekateri laični izobraženci, goriški kulturni in politični delavci. Skupina je delovala precej samostojno z zelo šibkimi zvezami s tržaškimi liberalci, zato gibanju najbolj ustreza izraz Goriška Sredina.

Bistvo in značilnosti gibanja

Značilnost gibanja narodne enotnosti je nestrankski, vseslovenski narodnoosvobodilni odpor, nasprotovanje komunistični revoluciji in vsakršnemu sodolovanju z okupatorjem. Strankarske

Voditelj Krščansko socialne organizacije Virgil Šček (Bandelj, Katoliška socialna misel, str. 98)

¹ Pelikan, *Tajno delovanje*, str. 85–126; ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 11.

² ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 11.

razlike naj bi stopile v ozadje in na prvo mesto so postavili boj proti fašizmu in Italiji ter razvijanje močne narodne zavesti.

Bistvo sredinskega gibanja je bilo, kot pove sama beseda, odklanjanje obeh skrajnosti. Vodstvo je odklanjalo OF zaradi vodilne vloge komunistov in njenih revolucionarnih posegov, ustrezala mu je ideja narodnosti in zahteva po priključitvi Primorske k Jugoslaviji. Odklanjalo pa je tudi drugo stran, to je tisti del katoliškega tabora, ki jo je partizanska stran imenovala bela garda, zaradi povezovalja z okupatorjem in sodelovanja v državljanski vojni, ustrezal pa ji je njen protirevolucionarni program.³

Voditelj Krščansko socialne organizacije Engelbert Besednjak (Pelikan, Besednjak v parlamentu, str. 182).

Program Sredine

Glavni cilj Sredine je bil: "Vse sile domačije je treba strniti v složnem, enotnem odporu proti tuj-

³ Pelikan, Virgil Šček, str. 40; ARS, AS 1931, šk. 935, str. 159 in 160.

cu, narod mora biti prežet samo z mislijo za osvobojenje in ujedinjenje".⁴ Menili so, da je Italija z napadom na Jugoslavijo prelomila rapalsko pogodbo, s čimer so Slovenci dobili pravico, da spet odločajo o svoji usodi.⁵ V njihovem programu je bila priključitev Primorske k Jugoslaviji. Slovenija naj bi bila samostojna enota v federativno urejeni Jugoslaviji. Priznavala je jugoslovansko vlado v Londonu in menila je, da je potrebno z oboroženim uporom počakati, da se zahodne zavezniške vojaške sile približajo našim mejam.⁶ Za povojni čas je bil izdelan krščanskosocialno politični in gospodarski program, ki ga je pripravil Šček in je bil soroden programu Gosarjeve krščanske socialne skupine, priznavali so privatno lastnino, a tudi pravico delavcev do soodločanja in delitve dobička.⁷

Najvplivnejši predstavniki

V Gorici, kulturnem središču primorskih Slovencev, so ostali po aretaciji v letih 1940 in 1941 nekateri aktivni politiki iz vodstva bivše tajno-krščanske organizacije in pristaši bivše Edinosti. Besednjak in Bitežnik sta bila v Jugoslaviji, Šček pa na Krasu. Od vidnejših liberalcev so ostali v Gorici Karel Podgornik, Jože Pavlin in Peter Medvešček ter nekateri kraljevci.⁸

Anton Vuk, podpredsednik Narodnega sveta, je že aprila 1941 oživil delovanje.⁹ V Gorici je bil organiziran Izvršilni odbor primorskih Slovencev in Hrvatov v Italiji, ki je združeval voditelje katoliškega tabora.¹⁰ K sodelovanju so pristopili: ing. Josip Rustja, prof. Rado Bednarik, msgr. Ivo Juvančič, dr. Jože Kogej, duhovnik Marjan Komjanc in njegova sestra, prof. Viktorja Komjanc.¹¹ Za ideologa goriške Sredine je veljal Ivo Juvančič. Tako so bili v usodnem letu 1941 voditelji gibanja Narodne enotnosti v bistvu voditelji Tajne organizacije krščanskih socialcev. Ti so opravljali tudi vlogo Narodnega sveta, ker so ga hudo prizadele aretacije.

Spomladi 1942 so v Gorici obnovili Narodni svet.¹² Poleg Antona Vuka sta v vodstvo pristopila prejšnja člana Narodnega sveta, liberalca, zobozdravnik Lampret Mermolja in jurist Josip Pavlin. Spomladi 1943 je bil odbor dopolnjen s tržaškimi člani, pristopila sta še Dušan Černe in Ernest Jaz-

⁴ Bandelj, Katoliška socialna misel, str. 162.

⁵ Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 11.

⁶ ES, 7, str. 318.

⁷ Bandelj, Katoliška socialno politična misel, str. 99.

⁸ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 23.

⁹ Juvančič, PD, 5.-27. 8. 1970; Tavčar, Korespondenca Virgila Ščeka, str. 326.

¹⁰ Tavčar, Korespondenca Virgila Ščeka, str. 326.

¹¹ ARS, AS 1931, šk. 940 a, DOS, str. 29; ustni vir: Ljuba Bednarik (Gorica).

¹² ES, 7, str. 318 in 319.

bec.¹³ Delovanje pa sta usmerjala Besednjak iz Beograda in Šček s Krasa.

Narodni svet so ponovno obnovili in razširili maja 1944 v Trstu. Vodilno vlogo so prevzeli Josip Rustja, Ivo Juvančič, Rado Bednarik, Anton Rutar in Anton Vuk, od Tržačanov pa Ernest Jazbec, Slavoj Slavik, Branko Agneletto in duhovnik Božo Milanovič.¹⁴ Ta obnovljeni Narodni svet, ki je združeval besednjakovce, liberalce in socialiste, ni odigral pomembnejše vloge. Glavno besedo v njem so imeli besednjakovci, torej Goričani. Poleti 1944 je formalni predsednik Narodnega sveta, Tržačan, socialist dr. Ferfolja prestopil v Okrožni odbor OF.

Delovanje

Delovanja Sredine verodostojno predstavlja izjava njenega predstavnika poleti 1943: "Naše delo obstoja edino v polsmeri, dajati nasvete onim, ki bodo na kakršen koli način imeli besedo na naših tleh, in ljudi ohranjati v pravem narodnem duhu. V vojaškem oziru seveda ničesar ne pomenimo"¹⁵

Izvršilni odbor je začel s političnim delom v Pevmi 3. maja 1941 in zavzel nekaj načelnih stališč, ki so bila posredovana v izjavi z datumom 14. 5. 1941. V njej so se zavzeli za enotno narodno ljudsko gibanje, obsodili so vedenje ljubljanskih politikov, paktiranje s fašisti in obsodili strankarsko razcepljenost, za glavni cilj pa so postavili priključitev Primorske k Jugoslaviji in usmerjanje politike v duhu majniške deklaracije. Izjava je bila sporočena političnemu vodstvu v Ljubljano, a je ostala brez odziva.¹⁶

V svoji drugi izjavi, ki je bila razširjena kot letak, je postavila za bistveno usmeritev obnovitev Jugoslavije. Obsodila je tudi utopično idejo o slovenski državi in je pozvala Ljubljano k oblikovanju narodne fronte pod neomadeževanim političnim vodstvom.¹⁷

Z letakom Bratom na Primorskem in v Istri je Sredina v oktobru 1941 pojasnjevala struje v Ljubljani in protikomunistično imenovala belo gardo. S tem se je dokončno zamerila Natlačenu, ker ga je postavljala na isto mesto kot Osvobodilna fronta. Zato je bil Juvančič obsojen, da vnaša razkol v katoliško skupino ter slabi odporno moč proti komunizmu.¹⁸ Po poročilih partizanskih obveščevalcev naj bi letake goriške Sredine sestavljali Bednarik, Juvančič in Kogoj.

Ponovno je goriški del Narodnega sveta dne 8. januarja 1942 pozval vse narodne sile k odporu.¹⁹

Narodni svet je 13. aprila 1942 odklonil pristop k Slovenski zavezi in je zahteval avtonomijo svojega delovanja.²⁰

Na sestanku Zbora svečenikov svetega Pavla 18. februarja 1943, ki ga je vodil Juvančič, je bilo sklenjeno: vzdrževati stike z OF in partizani, da se prepreči zlo; ne sprejemati stalnih funkcij v OF; pojasnjevati, obveščati, preprečevati likvidacije, ker gre za naše ljudi; pomagati fantom, ki so odšli v gozdove kot antifašisti in ne kot komunisti. Odločno odklanjati vsako sodelovanje z okupatorji; preprečevati in obsojati vsakršno bratomorno klanje. Te odločitve so bile sprejete mimo Narodnega sveta in liberalne skupine. Sklepi tega sestanka so bili 25. oktobra istega leta poslani v London. O tem sestanku je prišla ovadba v Trst in nato na notranje ministrstvo v Rim.²¹ Vprašanje je, ali OF za te odločitve ni vedela ali ni zanje hotela vedeti.

Da bi spoznali razmere in vplivali na vodstvo ljubljanskih strank za skupni nastop proti zasedbenim silam, je duhovnik Anton Rutar v prvi polovici junija obiskal predsednika SLS v Ljubljani, kasneje, in sicer 28. julija 1943, pa še nekdo drug.²²

Za utemeljitev upora zoper zasedbene sile in krivice sta bili pomembni dve obširni pismi "Kristus in Galilejsko osvobodilno gibanje", ki ju je napisal msgn. Ivo Juvančič, in sta se širili med primorsko duhovščino. V njih izstopa nauk, da morajo biti duhovniki z ljudstvom, tako kot Kristus, nad vsemi strankarskimi strastmi.²³

Pomemben načrt Sredine je bila namera ustanoviti gospodarsko stranko, ki naj bi jo vodili Besednjak, Šolar, Šček in drugi nekompromitirani krščanski voditelji. Zato naj bi odšel Besednjak junija 1943 preko Švice v inozemstvo in zamenjal Miha Kreka, ki je bil kompromitiran.²⁴

Sredina je v Gorici organizirala slovenski Rdeči križ, ki je deloval od maja 1944 do maja 1945. Poverjenik je bil Ludvik Zorzut iz Brd. To je bil prvi slovenski urad v Gorici, ki je poizvedoval po pogrešanih Slovencih, odpošiljal pakete domačim internirancem v nemška taborišča in zbiral zdravila, oblačila in čevlje za partizane.²⁵

¹³ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 152.

¹⁴ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 61–73; fasc. 502/1, str. 42–44.

¹⁵ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 238.

¹⁶ Juvančič, PD, 12. 8. 1970; Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 15.

¹⁷ Juvančič, PD, 8. 8. 1970.

¹⁸ Juvančič, PD, 14. 8. 1970.

¹⁹ Juvančič, PD, 18. 8. 1970.

²⁰ Juvančič, PD, 18. 8. 1970.

²¹ Juvančič, PD, 22. 8. 1970.

²² ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 238.

²³ Juvančič, PD, 22.–25. 8. 1970.

²⁴ ARS, AS 1931, šk. 1931, fasc. 8, str. 66.

²⁵ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 73; PSBL IV, str. 367.

Idejni vodja gibanja msgn. Ivo Juvančič (Koledar GMD, leto 1986, str. 130).

Zlasti za prvo obdobje je značilno živahno dopisovanje na različne strani. Najštevilčnejši so bili stiki z Londonom. Poročila so potekala prek jugoslovanskega poslaništva v Vatikanu, msgn. Nikole Moscatella že od leta 1941, pa tudi še leta 1943. V imenu Narodnega sveta jih je pošiljal Izvršilni odbor katoliške organizacije Jugoslovanov v Primorju, torej katoliška skupina brez Kralja. Nekaj samostojnih poročil je poslal v London tudi Božo Milanovič, istrski hrvaški duhovnik, član Zbora svečnikov svetega Pavla.

V izjavah za London se je Sredina zavzemala za priključitev Primorske k Jugoslaviji, za ohranitev Jugoslavije, ki naj bi bila kraljevina, a demokratično in federativno urejena.²⁶ Vlado v Londonu so pozivali, da je potrebno vzpostaviti enotno narodnoosvobodilno četništvo, ki bi prehitelo komunistično partizanstvo. Opisali so spor in naspotovanja s Kraljevo skupino in Ljubljano ter potožili, kako obžalujejo, da je položaj v Sloveniji zakrivila vladujoča garnitura.²⁷

Narodni svet je decembra 1942 poslal zahodnim zaveznikom izjavo, v kateri zahteva za Julijsko krajino plebiscit za priključitev k Demokratični federativni Jugoslaviji. Zavezniška uprava pa naj bi do uresničitve tega preprečevala bratomorni boj.²⁸ Izjavo je podpisal msgn. Anton Rutar in jo poslal britanskemu veleposlaništvu v Vatikan.²⁹

Vodstvo je poročalo, da ima Sredina za seboj veliko prebivalstva, medtem ko simpatizira s Kraljevo skupino le nekaj starejših duhovnikov in nekaj laikov ter da se opaža vse večjo moč narodnoosvobodilnega gibanja. Izjave glede četnikov pa so se prilagajale londonski vladi.

Dopisi so romali tudi v Ljubljano. Spodbujali so, naj se zberejo vse politične skupine v enotnem odporu v okviru Narodnega sveta. Z izjavo 25. avgusta 1941 so istočasno kot London pozvali, da je potrebno vzpostaviti narodnoosvobodilno četništvo. Predlagali so, da se kapitulantsko vodstvo SLS v Ljubljani zamenja z bolj narodnoosvobodilno usmerjeno garnituro.³⁰ Odločno so odklonili povezavo s Slovensko zavezo in zavzeli kritičen ter odklonilen odnos do nje.³¹

Narodni odbor je ponovno dne 4. aprila 1943 poslal Slovenski zavezi dopis, v katerem spodbuja, naj se na Primorskem organizira narodni odpor, ker Primorci odhajajo v partizane iz narodnega navdušenja.³²

S svojim delovanjem so zadrževali razkol in krvoprelitje med Primorci tudi drugače. Katoliška Sredina, pravzaprav predstavniki slovenskih dekanij, so preprečili izdajanje protikomunističnega časopisa. Predlog za glasilo v slovenskem jeziku proti partizanom je dal goriški nadškof Margotti julija 1943. Vsi prisotni dekani Novak v Črničah, Breintenberg v Vipavi, Bele v Kanalu, Vodopivec v Tolminu, Kunšič v Cerknem so predlog zavrnil. Zato pa je začel Kralj izdajati listič "Katoliška straža", kjer je napadal partizane, sredince, zlasti Bednarika.³³

Pod nemško okupacijo so se sredinci zavzemali za uveljavljanje slovenskega jezika. Vneto so si prizadevali, da bi Trst in Gorica pripadla Jugoslaviji, zato so se po kapitulaciji Italije trudili, da bi mesti dobili tudi navzven slovenski značaj. Želeli so oživiti slovenščino na kulturnem in šolskem področju. Nemška taktika popuščanja Slovincem je dala namreč vsem skupinam izven OF možnost nekega družbenega delovanja. Svoje načrte so sredinci v Gorici uresničevali tudi s pomočjo Slovincem naklonjenega prefekta, grofa Paceja, ki je bil Besednjakov sošolec, in Slovence podžupana Nikolaja Tonklija.³⁴

Oddelek za šolstvo je vodil Ernest Jazbec, doma iz Svetega pri Komnu. Ustanavljal je šole, lastnoročno menjaval table z italijanskimi napisi in postavljaj slovenske ter organiziral celo vrsto tečajev za učitelje, tudi v Gorici.³⁵ Zaradi vneme pri uveljavljanju slovenščine, ki ji je okupator ka-

²⁶ Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 20.

²⁷ Juvančič, PD, 4. 8. 1970.

²⁸ Pelikan, Virgil Šček, str. 44 in 8.

²⁹ Mlakar, Goriška sredina, str. 330.

³⁰ Pelikan, Virgil Šček, str. 43.

³¹ Juvančič, PD, 13. 8. 1970.

³² ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 1, str. 25.

³³ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 66 in 67.

³⁴ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 68.

³⁵ ARS, AS 1931, šk. 940 a, Zovič, str. 68.

zal prijaznejši odnos, je Besednjak opozarjal, da bi ne prišlo do sodelovanja z Nemci.³⁶

Uspehi so se pokazali tudi pri postavljanju slovenskih županov, delovanju kulturnih ustanov, poslovenjanju krajevnih in osebnih imen ter pri materialni oskrbi prebivalcev. Za uveljavljanje slovensčine v primorskih mestih so si prizadevali tudi predstavniki SLS, ki so prihajali iz Ljubljane. V Gorici je bilo edino skupno delo sredincev in kraljevcev intervencija pri nadškofu Margottiju 15. aprila 1945 z izročitvijo spomenice, v kateri so zahtevali večje spoštovanje slovenskih pravic v cerkvi. Spomenico so poleg vidnih kraljevcev podpisali tudi sredinci: Rustja, Černe in Bednarik.³⁷

Delovanje nekaterih sredincev je bilo usmerjeno tudi v sodelovanje z angleško in jugoslovansko obveščevalno službo. Partizanski obveščevalci so ocenili, da so bili skoraj vsi besednjakovci in kraljevci vpleteni v obveščevalne službe, zlasti angleško. Sodelovanje pri obveščanju je bilo samoumevno za vse tiste, ki so si prizadevali za čimprejšnji konec nacistične morije in jim ni šlo za revolucionarni prevrat. Na Goriškem je bilo obveščevalno delo kar močno razširjeno. Javke za Goriško, kamor so prihajali obveščevalci in puščali svoja sporočila, so bile pri ing. Rustju v trgovini na Travniku in pa v Katoliški knjigarni. Okrožni vodje obveščevalcev pa so se sestajali pri Figlu na Travniku, v gostilni Pri Zlatem jelenu in v gostilni v Dornberku.³⁸ V Goriškem okrožju so sodelovali pri obveščanju, po navedbah partizanskih obveščevalcev, Josip Rustja, duhovnik Marjan Komjanc, prof. Komjančeva, Dušan Černe in Milica Žunič, uslužbenka Katoliške knjigarne, ter številni drugi.³⁹

Tajna partizanska obveščevalna služba se je pohvalila, da se ji je po dolgem zasledovanju posrečilo odkriti glavno kurirsko javko jugoslovanske vojske za Trst, ki je bila v Via del Mirti. Od sredincev, ki so sem zahajali, je omenjen le Kogej.⁴⁰

Zveze Goriške Sredine

Sredinci so želeli sodelovati z vsemi strankami, ki so se s programom strinjale. Povezovali pa so se predvsem z liberalci v Gorici in Trstu, ki so bili sestavni del gibanja. Zveze so imeli tudi z liberalno opredeljenimi primorskimi emigranti v Ljubljani. Običajno sta vzdrževala stike z njimi Rado Bernardik ter ing. Rustja, iz Ljubljane pa pretežno Branko Vrčon.⁴¹ Formalne stike je gibanje narodne enotnosti ohranilo tudi z ljubljansko SLS.

V tesnih stikih so bili z Gosar-Šolarjevo krščansko socialno skupino, ki je veljala za ljubljansko Sredino. Ta se je namreč ločila od SLS in organizirala gibanje "Združeni Slovenci". Andrej Gosar je 25. avgusta 1941 celo obiskal Gorico, da bi se organizirali v enotni tabor⁴² in videti je bilo, da bi se goriška Sredina priključila ljubljanski. Zvezo z Gorico je najprej vzdrževal Šolar in nato Jože Kamušič, ki je stalno potoval iz Ljubljane v Trst in Gorico in imel stike z Rustjo, Jazbecem, Milanovičem, Ščekom, Bednarikom in drugimi besednjakovci.⁴³ Toda Gosarjeva skupina, ki se je najprej približevala OF, se je zaradi nesporazumov od nje oddaljila in prešla v protikomunistični tabor. Tako je Goriška Sredina ostala edina Sredina na Slovenskem v letih NOB in revolucije.

Namesto da bi prišlo do združitve v enotnem odporu, so bili na Sredino vedno hujši pritiski struj in frakcij z leve in desne, ki so jo poskušali pridobiti ali uničiti. Primorska je bila namreč pomembna za obe strani.

V poznem poletju 1941 so začeli prihajati na Primorsko komunisti, sinovi primorskih emigrantov, in se ustavljali predvsem pri narodnjakih, članih Tigra in krščanskih socialcih.

Pritiski Slovenske ljudske stranke in Slovenske zaveze

Za presojo trezne vzdržnosti in pokončnosti Goriške Sredine je vredno pogledati vsaj nekatere primere pritiskov, ki so trajali vsa leta vojne. Že maja 1941 je prišla v Gorico delegacija "klerikalnega" časopisja iz Ljubljane, ki je hotela organizirati pošiljanje slovenskih listov v Gorico. Kremžar in Glavač sta obiskala tudi msgn. Antona Rutarja v Pevmi.⁴⁴ Juvančič je ponudbo ostro zavrnil in tudi Novak je zapisal, da ima rajši Piccolo kot Slovenca. Goričane so večkrat obiskali delegati SLS in propagandisti Slovenske zaveze. Kaplan Joško Godina, propagandist SLS, je prišel februarja 1942 k duhovniku Antonu Rutarju v Pevmo in septembra istega leta h goriškemu vodstvu. Prepričati jih je hotel o utemeljenosti vaških straž na Kranjskem in namigoval, da so potrebne tudi na Goriškem. Toda sprejeti orožje iz rok italijanskih fašistov za boj proti lastnemu narodu je bilo zanje preveč in so take ponudbe odločno odklanjali.⁴⁵

Zelo aktiven je bil v letu 1942 tudi Janko Kralj. V svoj krog je skušal pridobiti liberalce Podgornika, Medveščka in Pavlina. Sestanek z njimi je bil v pisarni advokata Teofila Simčiča 26. junija 1942. Ponovni sestanek je bil določen za 19. oktober s

³⁶ Tavčar, Korespondenca Virgila Ščeka, str. 90.

³⁷ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 73.

³⁸ ARS, AS 1931, šk. 940a, DOS, 502-1, str. 19.

³⁹ ARS, AS 1931, šk. 940a, DOS, 502-1, str. 5.

⁴⁰ ARS, AS 1931, šk. 940a, DOS, 502-1, str. 173.

⁴¹ ARS, AS 1931, šk. 535, str. 233–442.

⁴² Pelikan, Virgil Šček, str. 1 in 43.

⁴³ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 78 in 76.

⁴⁴ Juvančič, PD, 11. 8. 1970.

⁴⁵ Pelikan, Agneletto, Primorski krščanski socialci, str. 59.

Podgornikom in Pavlinom. Do sestanka pa ni prišlo, ker sta bila prej oba aretirana. Po izpustitvi pa je Podgornik dal izjavo, da se s tem ne bo pečal.⁴⁶

Janko Kralj se je pogajal tudi z Besednjakovo skupino. Razgovor z Juvančičem je bil pri duhovniku Čuku v Štandrežu 2. decembra 1942. Juvančič je sodelovanje odklonil in se skliceval na obstoj Narodnega sveta.⁴⁷ Na tem srečanju se je Juvančič s Kraljem dokončno razšel. Sredina se ves čas nikakor ni pogodila s Kraljem, temveč nasprotno, njegov nastop je kritizirala in ga imenovala disidenta. Slovenska zaveza je priznala Kraljevo skupino kot njenega zastopnika na Primorskem.⁴⁸ Ta skupina je nastopala tudi z imenom Slovensko narodno vodstvo, ki je imelo svoj sedež v Trstu.⁴⁹ Janko Kralj je v teh razmerah sam prevzel podružnico SLS, ki je bila formalno ustanovljena 16. novembra 1942. S tem se je vodstvo SLS v Ljubljani še bolj oddaljilo od Sredine in stike z Goriško je vzdrževal kaplan Godina s Kraljevimi ljudmi.

Trdnost goriških sredincev vključno z duhovniki kaže tudi na to, da so zavrnili pristop h Katoliški akciji, ki so jo leta 1942 na Goriškem

Ing. agronomije Josip Rustja, izjemno dejaven narodnjak (Koledar GMD, 1969, str. 102).

organizirali Kraljevi pristaši.⁵⁰ Tudi Bitežnik in Besednjak sta v marcu 1943 odločno odklonila sodelovanje s Slovensko zavezo. Eksekutiva SLS, ki je povabila Kralja in Juvančiča, je zahtevala, naj vsaka od obeh skupin delegira v širši odbor SLS po enega predstavnika in to septembra 1943. To je Juvančič odklonil.⁵¹ Vodstvo Sredine in večina duhovnikov je ostala na sredinski liniji in se niso vdali obiskovalcem iz Ljubljane in ne pritisku kraljevcev, ki so jih hoteli na različne načine pridobiti za delovanje proti komunizmu, torej proti OF.

Pritiski na Sredino so se v letu 1944 še stopnjevali. V sredini leta 1944 je Ivo Martelanc, sodelavec SLS iz Ljubljane, poskušal ponovno pridobiti za skupen protikomunistični nastop dr. Juvančiča in ing. Rustjo. Pa ni uspel. Zavedali so se strahot bratomornega klanja, pa tudi razočarani so bili zaradi sodelovanja vaških straž in četniških enot z okupatorji. Trdno so zastopali stališče, ki ga je oblikoval Šček in utemeljeval Juvančič, da krščanstva ni mogoče braniti z mečem. Ponovno je bilo dne 11. oktobra 1944 sporočeno, da so se v Gorici spet začela pogajanja Martelanca s Sredinci. Z Martelancem se je sestal kanonik Novak vpričo dr. Čuka in Brumata. "Ne pomaga nobeno pregovarjanje več," je potožil Martelanc in prosil za intervencijo ljubljanskega škofa, a uspeha ni bilo.⁵²

Pozimi 1944/45 pa so poskušali Primorce pridobiti Stražarji, ko je prišlo do spora s SLS. Navezali so stike z goriškimi Sredinci in ing. Rustja je bil v Ljubljani njihov gost, a do dogovora tudi z njimi ni prišlo.

Pritiski Osvobodilne fronte

Tudi OF si je prizadevala pridobiti ali pa razbiti katoliško Sredino, kar pa ni bilo enostavno. V vrhu gibanja je bila ugledna primorska duhovščina in primorski kulturniki, bojevniki za narodne pravice Primorcev pod fašizmom. Ti so imeli velik vpliv na ljudi, ki niso čutili potrebe po socialni revoluciji, ker je že fašizem uničil ves srednji sloj, temveč so se hoteli rešiti le črnega trinoga. Zato je bilo povezovanje organizatorjev NOB z njimi in sredincev z OF poseben ambivalenten problem. Odnosi so zelo nihali, pa tudi niso bili ne enostavni in ne transparentni. Sredina je imela do OF že takoj v začetku mešane občutke.⁵³ Aktivist OF Matevž Velušček je že med 14. in 20. septembrom 1941 iskal Juvančiča.

Po Primorskem pa se je že govorilo o upor. Širile so se vesti, da so gozdovi polni upornikov – "četnikov". Novice je prinašal radio BBC iz Lon-

⁴⁶ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 63.

⁴⁷ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 34.

⁴⁸ Juvančič, PD, 8. 8. 1970.

⁴⁹ Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 25.

⁵⁰ Juvančič, PD, 19. 8. 1970.

⁵¹ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 11, str. 26.

⁵² ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 741.

⁵³ Mlakar, Goriška sredina, str. 328.

dona. Zato je ljudstvo v OF videlo rešitev narodnega vprašanja, ni pa vedelo, da upor vodi KP.

Za duhovščino in vso katoliško sredino se ni bilo lahko politično opredeliti. Služili so krščanstvu, ki obsoja ateizem. Vodstvo v OF pa je očitno prevzela KP, ki je služila brezboštvu. Komunizem je ostal njihov nasprotnik. Po drugi strani pa se je šlo za življenje in smrt zatiranega slovenskega naroda.

Primorska narodna cerkev ni mogla ljudstvu obrniti hrbta po dolgotrajnem skupnem bojevanju poti fašizmu. Za vsako ceno je bilo treba preprečiti bratomorno vojno. Zato duhovščini ni preostalo drugega, kot da se postavi na stran fantov in mož, ki so odšli v gozd iz narodnega ponosa in odpora proti Italijanom in Nemcem.⁵⁴

Decembra 1942 je eden od članov Sredine prišel v stik z Beblerjem, se mu predstavil s pravim imenom in razpravljal z njim o stališčih glede odpora. Neimenovani član je 16. decembra 1942 dobil od Beblerja pismo, v katerem ga je priznaval za katoliškega zastopnika v OF, kot da bi Bebler ne dobil jasnega pogleda o sredincih in njihovi organizaciji. Tega člana so spomladi 1943 Italijani zaprli in izgnali.

Tudi Ivo Juvančič je prišel v stik z vodstvom OF preko Jurija Nuškina – Franca Škerlja v Kromberku pri Vinku Vodopivcu in v župnišču v Solkanu. Juvančiču se je zdelo, da se sogovornika dobro razumeta, a italijanska kvestura je za ta sestanek zvedela. Zvedela je tudi za sestanek nekega drugega sredinca z Nuškinom.⁵⁵

Ob propadu Italije sta se vodstvo sredincev in OF zbližala. Franc Vuk, brat Antona Vuka iz Mirna, je odšel jeseni 1943, na povabilo Jožefa Vilfana, v partizane, kjer je v Pokrajinskem odboru OF zastopal krščanske socialce. Konec leta 1943 se je vrnil v Miren, avgusta 1944 pa so ga skupaj s hčerko aretirali Nemci.⁵⁶

Kljub temu, da je sredince motil komunizem in internacionalizem OF ter tesno sodelovanje z italijanskimi protifašisti in komunisti, ker so bili njihov poglavitni sovražnik Italijani, niso mogli nastopiti proti. Videli so, da je primorsko partizanstvo iskreno narodnoosvobodilno in da ga je ljudstvo sprejelo za svoje. Sredina je želela vztrajati na strani ljudstva, s katerim se je duhovščina in katoliška laična inteligenca ves čas z njim borila proti raznarodovanju in fašizmu, kar je pomenilo, da mora tudi ona sprejeti OF in partizanstvo ter ostati na strani primorskih fantov in mož, ki so šli v gozd kot Slovenci, protifašisti in ne kot komunisti.

Za primorsko socialno gibanje je bilo sode-

lovanje z OF manjše zlo kot sodelovanje z okupatorji.

Januarja 1944 je bil organiziran sestanek z Jožetom Vilfanom, predsednikom Narodnoosvobodilnega odbora za Primorsko, in profesorjem Bednarikom.⁵⁷ Zvezo sta 9. maja 1944 vzpostavila vojskovca.⁵⁸ Do sporazuma pa ni prišlo.

Dne 31. julija 1944 sta na konferenco vipavskih duhovnikov v Batuje prišla dr. Joža Vilfan in Janez Stanovnik, kot zastopnik Krščanskih socialcev v OF, in še trije drugi, vsi oboroženi, da bi pojasnili razmerje OF do Cerkve in duhovnikov. Dve uri so si dopovedovali in si tudi precej resno očitali, duhovniki propagando za komunizem, predstavniki OF pa pasivno zadržanje duhovnikov do OF. Povedali so jim tudi, da so oni sedaj meddržavno priznana politična oblast in se sklicevali na podpis Tito-Šubašić. Razšli so se v navideznem miru, čeprav drug drugemu niso zaupali.⁵⁹

Goriški katoliški sredinci so se v poznem poletju ponovno poskusili povezati s Pokrajinskim narodnoosvobodilnim odborom. Avgusta 1944 je župnik Simčič iz Svetega Križa na Vipavskem posredoval za sporazum med goriškimi sredinci in OF. Pogoje za pristop sredincev k OF so sestavili na seji 11. septembra 1944 v Katoliški knjigarni v Gorici. Prisotni so bili msgn. Anton Rutar, dekan Karel Novak iz Črnič, profesor Rado Bednarik, Anton Vuk, župnik Ciril Sedej iz Števerjana in drugi.

Sredinci so zahtevali kot pogoj za sodelovanje z OF naslednje:

- izločitev italijanskih enot iz partizanskih formacij,
- izključno slovenski nacionalni značaj OF,
- prenehanje z likvidacijami "narodnih izdajalcev", ki naj se jim sodi po osvoboditvi,
- OF naj ima poudarek na nacionalnih interesih Primorcev in ne na komunizmu.

Za delegata pri pogajanjih sta bila določena dekan Novak in profesor Bednarik. Na zboru Pokrajinske OF za Primorsko na Laznah 14. septembra 1944 so bili navzoči predstavniki Sredine, duhovniki Andrej Simčič iz Križa, Karel Oblak iz Gorjanskega, Ernest Bandelj iz Brij, vendar niso zasedli mesta v Pokrajinskem narodnoosvobodilnem odboru. Do predvidenih pogajanj v Oseku namreč ni prišlo, tako niso niti razpravljali o danih pogojih.⁶⁰ Zvezo z OF so iskali tudi drugi, odbor za pogajanja s partizani so sestavljali dr. Kamušič, ing. Rustja, duhovnik Milanović in dr. Golias.

OF ni sprejela gibanja narodne enotnosti, čeprav je vodstvo večkrat izkazalo to pripravljenost, verjetno tudi zato ne, ker sta Besednjak in Bitežnik

⁵⁴ Bandelj, Katoliška socialno politična misel, str. 164.

⁵⁵ Juvančič, PD, 21. 8. 1970. Njuškin, partizansko ime za Franca Škerla.

⁵⁶ Juvančič, PD, 11. 8. 1970; PSBL, 4, str. 294.

⁵⁷ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 72.

⁵⁸ Zavadlav, Partizani, dokument 073759.

⁵⁹ Novak, Črniška kronika, str. 201.

⁶⁰ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 72.

dala razumeti najvišjim politikom v Beogradu, da bi stopili v narodno fronto kot skupina z lastno preteklostjo in lastno miselnostjo.⁶¹

Sredina na udaru z obeh strani

Ob vsej tej pokončni sredinski drži so bili goriški krščanski socialci ostro napadeni z obeh strani. Za bivšo SLS in za OF je bila goriška Sredina nesprejemljiva in sumljiva. Za ljubljansko SLS je bila oportunistična, uporna, nepodredljiva centrali in premalo antikomunistična.⁶² Slovenska zaveza jo je poleti 1942 ostro napadla, da so filokomunisti in sokrivi zločinov.⁶³ Obtožbe proti Sredini je vodstvo SLS pošiljalo tudi slovenskim članom pri kraljevi vladi v Londonu, češ da so sporočila, ki jih pošilja Rado Bednarik v London, le njegovo osebno mnenje in da je na Primorskem večina na strani uradne SLS, besednjakovci pa so v manjšini. Poročila v London je pošiljala tudi Kraljeva Pokrajinska zveza in napadala sredince. Hude udarce so sredinci doživljali ob Erlichovi smrti. Ciril Žebot, Erlichov naslednik v organizaciji "Straža", je v osebem pismu dolžil Juvančiča posredne krivde za Erlichovo smrt. V brošuri "V znamenju OF" so obtoževali sredince, da so filokomunisti. Na letakih v Erlichov spomin so klevetali predvsem Juvančiča, češ da se po njegovi zaslugi noben duhovnik ne upa javno nastopiti proti partizanom. Prav tako so napadali sredince, zlasti Bednarika, v lističu "Katoliška straža", ki ga je izdajal Janko Kralj.⁶⁴

Tudi "Goriški list", ki so ga izdajali stražarji, je udrihal po njih in jih napadal s komentarji o njeni dvojni igri, o naivnosti do komunistov, njeni krivdi, da ni bilo protikomunistične fronte na Goriškem in da Juvančič zasluži Red rdeče zvezde.⁶⁵

Za primorsko gibanje je bilo ponižujoče, sramotno, da bi z orožjem stopili proti primorskim partizanom, in nesprejemljivo, da so mimo njega in ob nasprotovanju njenega vodstva prišli domobranski oddelki na deželno mejo in celo čez njo.⁶⁶

Za OF je bila Sredina nevarna zaradi njene vloge med ljudstvom, nekompromitiranosti in demokratične usmeritve. Partizansko vodstvo je dobro vedelo, da je odpor na Primorskem nastal iz narodnoobrambnih motivov, za rešitev narodnega vprašanja⁶⁷ socialna revolucija pa zaradi splošne revščine ni imela nikakršne osnove.

Propaganda proti sredincem se je na Primor-

skem začela na samem začetku organiziranega partizanskega boja. Na potrebo po njenem razbitju je pisno opozarjal že Kardelj dne 31. 12. 1942 in dajal navodila pokrajinskim vodstvom, da jo je potrebno notranje diferencirati, tako da bi en del prešel v OF, drugi pa na pozicije bele garde, da bi se jo tako lažje razbijalo. Želel je, da se v masah razvije gibanje OF, ki pa mora biti jasno opredeljeno v odnosu do ZSSR in KPS.⁶⁸ Torej je po teh izjavah moč sklepati, da bi vodstvo NOB želelo imeti belo gardo tudi na Primorskem.

Zaskrbljenost zaradi sredine kažejo tudi poročila VOS-a, ki so romala s Primorske na "položaje", največkrat Zdenki Kidrič, in navodila za ravnanje v obratni smeri. Obveščevalci so ocenili, da je večina funkcionarjev OF na Primorskem sredinska. Med sredince so uvrščali tudi bivše tigrovce. Tako so domnevali, da bi večina partizanov in pristašev OF šla za bivšimi protifašističnimi voditelji, ki so bili po italijanskih zaporih in konfinacijah, kakor hitro bi se ti pojavili na terenu.⁶⁹ Zato je razumljivo, da se Besednjak in Bitežnik nista mogla vrniti na Goriško, čeprav sta to želela.⁷⁰

Najostrejšo kritiko proti sredincem je vodil Vilfan, čeprav se je z njimi pogajal. Izdajal je celo posebno brošuro, v kateri jih je napadal. Tudi Aleš Bebler ni zaostajal za njim. V nastopu na Lokah pri Kromberku, 14. februarja 1943, je dajal protifašističnim voditeljem in žrtvam fašizma enake oznake kot italijanska fašistična oblast. Šček, Besednjak in drugi so bili izenačeni s protikomunističnim "izdajalskim" vodstvom v Ljubljani. Ščeka so celo, na nekem drugem mestu, odkrito imenovali protinarodni delavec.⁷¹ Očitali so, da gre za same anglofilske individualne teroriste ali posamezne žrtve dvomljivega političnega značaja.⁷² Po razpadu Italije, 18. septembra 1943, so v Črničah govorili Vilfan, Bevk in Velušček. Tokrat je Vilfan napadel kraljevce ter jih imenoval izdajalce.⁷³

Za slovenske komuniste je bilo moteče tudi odklonilno stališče medvojnih primorskih politikov do Italijanov, češ da bi ne smeli delovati proti njim, temveč se opreti na njihove napredne sile, nasprotnice narodnega zatiranja.⁷⁴ Ni mogoče verjeti, da bi vodstvo OF ne poznalo razlik med kranjskim in primorskim katoliškim taborom in ni mogoče, da ne bi vedeli, kako primorski krščanski socialci vodijo svojo politiko, saj so bili vohuni vsepovsod in obveščevalci so prestrezali vsa sporočila.

⁶¹ Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 101.

⁶² Pelikan, Virgil Šček, str. 42.

⁶³ Juvančič, PD, 21. 8. 1970.

⁶⁴ Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 20, 121 in 17; ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 267 in 68.

⁶⁵ Pelikan, Agneletto, Primorski krščanski socialci, str. 22.

⁶⁶ Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 9.

⁶⁷ Jevnikar, Vosovec Štefan, Mladika, 2005, str. 15.

⁶⁸ Godeša, Primorska sredina, str. 70.

⁶⁹ Jevnikar, Vosovec Štefan, Mladika, 2005, str. 16.

⁷⁰ Tavčar, Korespondenca Virgila Ščeka, str. 98-103, pismo Besednjaka Ščeku leta 1946.

⁷¹ Juvančič, PD, 21. 8. 1970.

⁷² Godeša, Primorska sredina, str. 72.

⁷³ Novak, Črniška kronika, str. 119.

⁷⁴ Godeša, Primorska sredina, str. 72.

Velik strah pred sredinci je po Kidričevih izjavah izhajal tudi iz tega, ker "še gledajo na zahod, na londonsko vlado".⁷⁵ Pismo CK KPS Pokrajinskemu komiteju marca 1943 je postavilo domnevo, da "primorska Sredina ne bo igrala vloge kolebljivca med bega (belo gardo) in OF, ampak bo posebna garnitura reakcije zbrala okrog sebe reakcijo in stopila na čelo boja proti OF".⁷⁶ Zato je CK KPS naročal, naj se skrbno pazi, da ne stopi Sredina, na podlagi nevtralnosti, na čelo borbe proti OF. Strah pred Sredino je krepilo tudi pričakovanje zavezniške vojske v Istri, ki naj bi preko slovenskega ozemlja prodrla v Srednjo Evropo, ker so bili Primorci zaveznikom naklonjeni.⁷⁷

Nekomopromitirana Sredina je predstavljala za OF večjo nevarnost kot protirevolucija, ker bi bili "sposobni sestaviti gibanje, ki bi segalo s Primorske v Slovenijo".⁷⁸

To klevetanje je škodilo primorskemu partizanstvu, čeprav so udrihali le po vodstvu Sredine. Komunisti so spoznali, da s spravljanjem Primorcev v nasprotne tabore ne bo šlo, ker bi pomenilo odpadanje Primorcev od OF. S tem pa se nikakor ni nehalo prikrito delovanje proti Sredini.

Razpad Italije je odločno vplival na spremembo položaja Sredine. Iz zaporov so se vračali predvojni voditelji, to je politični tekmeci KPS. Fantje, ki so se vračali iz italijanske vojske in taborišč, so prostovoljno ali zaradi mobilizacije odhajali v partizane. Zaskrbljeni voditelji OF so morali za javnost spremeniti stališče do predvojnega protifašističnega odpora. Spremenila se je taktika. Navidezno se je omilil revolucionarni naboj in okreplil narodni, kar je ustrezalo čustvovanju primorskega človeka. Zato so se trudili uskladiti predvojno protifašistično delovanje z medvojnimi odporom in izpostaviti neprekinjeno zvezo. Da bi ne bila ogrožena vodilna vloga KP in da bi se lahko oprla na nekomunistični protifašizem, so pred vojno narodnoobrambno delovanje umetno delili na "plebejski" in "voditeljski" del. Bazoviške žrtve so postale simbol in pobuda upora, Janko Premrl pa je bil celo proglašen za narodnega junaka.

Partizansko gibanje na Primorskem je tako imele izrazito vidne le narodnoosvobodilne, protifašistične in tudi protiitalijanske značilnosti. Ta razmerja so bila silno zamegljena in zapletena. Vilfan je bil pohvaljen, da je storil vse, da Sredino razbije, Besednjak pa se je sam pohvalil, da je Sredina naredila vse, da ni izbruhnila državljanska vojna.⁷⁹

Tok dogajanj je dokazal, da je bil strah pred Sredino neutemeljen. O tem, da bi se Sredina

ukvarjala s "podtalno pripravo" proti OF, kot je pisal Edvard Kardelj Tomu Brejcu, ni bilo nobenih sledov. Nasprotovanje Sredine partizanom je izhajalo iz njihovega nastopanja proti veri in duhovščini, iz nasilja vosovskih skupin na terenu, napak partizanskega vodstva, likvidacij brez konkretnih vzrokov, saj ni bilo organizirane nobene protirevolucionarne aktivnosti. Tudi ugotovitve PK KPS so potrdile, da "bele garde" na Primorskem ni. Vendar so klevete in pritiski obstajali, saj so označevali za belo gardo vse, ki so bili upravičeno kritični in ki so kakorkoli nasprotovali programu OF, obsojali pa so tudi razna svarila duhovnikov glede nepremišljenosti in brezboštva.⁸⁰

Razmere se spreminjajo, Sredina se razhaja

Razpad Italije septembra 1943 je postavil Sredince v nov nezavidljiv položaj. Nemški vojaki so zasedli še tisto slovensko ozemlje, s katerega so se umaknile italijanske enote. Za Ščeka, ideološkega voditelja gibanja, je bil ta čas zadnji trenutek za skupen vseslovenski nastop proti okupatorju.

Namesto da bi se združile vse narodne sile, so se odnosi med obema taborama, revolucionarnim in protirevolucionarnim do skrajnosti zaostri in krvavi državljanski vojni. Položaj Sredine se je tako občutno spremenil. Sredina se je začela razkrajati in razhajati, a politična diferenciacija se ni nikoli dokončno izvedla.

Nekateri sredinci, člani bivšega Narodnega sveta na Tržaškem, so se po vrnitvi iz zaporov opredelili za OF (Tončič, Kukanja, Kosovelj, Črmelj, Frfolja).⁸¹ V partizane se je odpravljal tudi Stanko Vuk. Tudi liberalno usmerjeni Joško Pavlin iz Gorice se je nagibal za OF.⁸²

Vodstvo krščanskih socialcev pa se ni premaknilo iz sredine, kar je razvidno iz okrožnice, izdane enkrat v januarju leta 1944, kjer nastopajo proti okupatorjem, ustašem in proti komunistom. Domobranci niti ne omenjajo, ker nočejo z njimi nobenih stikov. Njihovo načelo je ostalo narodnost.⁸³

Parole "Živel Stalin, živila rdeča vojska!" so vedno bolj jasno razodevale, kdo vodi OF. Vodstvo so očitno prevzeli komunisti in tudi na Primorskem se je marsikaj dogajalo: tajne likvidacije, zakulisno iskanje možnosti sporazuma z Nemci in povezovanje z italijanskimi levičarji. Očitno so se primorske partizanske enote povezovale z italijanskimi vojaškimi enotami, kar je bilo za Sredino nerazumljivo in veliko razočaranje. Dobro so vedeli, da Italijani ne bodo prelivali krvi za nas in se

⁷⁵ Juvančič, PD, 21. 8. 1970.

⁷⁶ Pelikan, Virgil Šček, str. 46.

⁷⁷ Jevnikar, Vosovec Štefan, Mladika, 2005, str. 15.

⁷⁸ Pelikan, Virgil Šček, str. 41 in 111.

⁷⁹ Godeša, Primorska sredina, str. 74; Tavčar, Korespondenca Virgila Ščeka, str. 98–102.

⁸⁰ Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 36.

⁸¹ Juvančič, PD, 21. 8. 1970; PSBL, 2, str. 335.

⁸² ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 75.

⁸³ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 72.

ne bodo borili z našimi fanti za osvoboditev Primorske.⁸⁴ Dileme sredincev so bile velike.

Razmere v Gorici, kjer je bilo osredotočeno vodstvo sredinskega gibanja, so bile Slovencem relativno naklonjene. Županske posle je tedaj v Gorici opravljal grof Coronini, podžupanske pa dr. Nikolaj Tonkli, oba zmerna in poštena človeka. Tonkli je ščitil slovenske interese in interveniral proti preganjanju Slovencev in ujetnikov.⁸⁵ Tudi prefekt, grof Pace, Besednjakov sošolec, je bil zmeren in naklonjen sredinski slovenski politiki. Pod nemško okupacijo so se na Primorsko naselile nekatere protirevolucionarne vojaške formacije.

Poseben odmev je imela v Gorici naselitev slovenskih domobrancev (SNVZ) spomladi 1944. Ti so imeli lastne posadke, ločene od italijanskih in nemških. Nemci jih niso jemali s seboj na bojne pohode, sami pa se jih tudi niso udeleževali. Njihova vloga je bila predvsem propagandna. V sodelovanju s kraljevci se je kazala v boju za slovenske pravice. Občasno so v Gorici izdajali Goriški list in Tolminski glas.⁸⁶ Očitno so pospeševali slovenski jezik in slovensko kulturo. "Nikdar se še ni, tako kot sedaj, na ulicah, na javnih prostorih in v trgovinah v Gorici slišalo govoriti toliko slovensko",⁸⁷ so se razburjali Italijani in se čudili, da je tako majhnemu številu domobrancev v mestu uspelo izvajati svojo nacionalistično propagando. Fašisti so čutili domobrance kot ogrožanje italijanstva in so jih obtoževali, da "nacionalisti Sloveni" le igrajo sodelovanje z Nemci. Vznemirila jih je razstrelitev spomenika padlim v 1. svetovni vojni in izjava, da bodo morali Italijani iz Gorice. Domobranstvo v Gorici je pomenilo demoralizacijo italijanskega prebivalstva.

Kljub temu je Sredina nastopila proti njim, s središča mesta, kjer je bila Katoliška knjigarna. Spor med njimi je bil očiten, saj so hoteli domobranci zamenjati osebje knjigarne s sebi naklonjenimi uslužbenci, kar pa je preprečil prefekt dr. Pace. Nekateri sredinci pa so se vendarle približali domobrancem na osnovi kulturnega slovenstva v nasprotju z Italijani.⁸⁸

Četništvo se na Primorskem ni moglo razviti. Na tem območju je le majhna skupina študentov pripravila nekaj letakov in nekaj števil publikacije "Naša zemlja". Šele marca 1944 se je tudi na Primorskem organizirala vojaška četniška formacija. Ustanovljen je bil Soški četniški odred. Po poročilih oznovskih poročevalcev so bili osumljeni, da so pri formiranju tega odreda sodelovali tudi nekateri sredinci, in sicer dr. Jože Kogej, ing. Josip Rustja, dr. Ernest Jazbec, dr. Dušan Černe in Mitja

Bitežnik.⁸⁹ Svoje delovanje so zagovarjali s tem, češ da je London povezan s kraljevo jugoslovansko vojsko in ne z domobranci ali partizani. Kot radikalna sredinca sta dr. Jože Kogoj in dr. Dušan Černe izdala nekaj števil Narodne enotnosti.⁹⁰

Besednjak in Bitežnik, ki sta živela v Beogradu in sta bila v zvezi z najvišjimi partizanskimi vrhovi, sta se konec leta 1944 ponudila, da prideta na Goriško v partizane, a so ju prepričali, naj ostaneta v Beogradu.⁹¹ Da bi se državljanska vojna ne razširila na Primorsko, so pozvali svoje pristaše, naj vstopijo v OF. Do te odločitve jih je privedlo spoznanje, da politika sredine ni več mogoča, ker so jo dogodki zlomili. Odločitev je izhajala iz grenkega spoznanja, da divja bratomorna vojna in ni nobenega upanja za združitev narodnih sil, temveč sta možni le dve alternativni: v gozd k partizanom ali k domobrancem z Nemci.

Besednjak, nesporni voditelj gibanja, je priznal, da je kraljevina Jugoslavija v razsulu in verjel, da državno enotnost reši lahko le Titovo gibanje, ker obljublja federacijo. Verjel je tudi zagotovilu najvišjih voditeljev upora, da bodo uspeli doseči priključitev celotne Primorske s Trstom in Koroško, ker je "ta sporazum z italijanskimi komunisti" že dosežen. Prepričali so ga tudi, da imajo glede vere drugačne poglede kot v prejšnjih časih in da so odločeni spoštovati individualne nazore.

Razmere pa niso bile tako enostavne, kot jih je ocenjeval Besednjak iz že "osvobojenega" Beograda. Pot so usmerjali stari kažipot. Goriška Sredina je ostajala sredina. Ohranjala je distanco do OF in Slovenske zaveze. Za večje samostojne aktivnosti pa ni imela moči, ker jo je zadrževala groza v Ljubljanski pokrajini.

Vodstvo Sredine prizadenejo likvidacije in aretacije

Prve likvidacije so načrtovali vosovci že leta 1942. Decembra 1942 so odpeljali Davorina Černeta, študenta z Vogrskega, sina tigrovca Alojza in brata Dušana, in ga obesili.⁹²

Spomladi 1944 je bil pripravljen atentat na Kraševca Ernesta Jazbeca, ki so ga označili za "katoliškega plavogardistično usmerjenega politika". Kljub večkratnim poskusom z atentatom niso uspeli, a že novembra istega leta so ga v Trstu Nemci aretirali, ga poslali v nemško taborišče, od koder se je maja leta 1945 vrnil v domovino, a ni nikoli prišel domov.⁹³

⁸⁴ Novak, Črniška kronika, str. 139.

⁸⁵ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 28-33.

⁸⁶ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 31.

⁸⁷ Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 209, (Iz poročil okupatorja).

⁸⁸ Mlakar, Primorsko domobranstvo, str. 210 in 213.

⁸⁹ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 152.

⁹⁰ ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 72.

⁹¹ Tavčar, Korespondenca Virgila Ščeka, str. 98-102, Besednjakovo pismo Ščeku.

⁹² ARS, AS 1931, šk. 935, fasc. 8, str. 237.

⁹³ Zavadlav, Partizani, dok. 073759 in 107158; PSBL, I, str. 576.

Trije neznanci so na stanovanju v Via Rosetti v Trstu ustrelili Stanka Vuka, njegovo ženo Danico in naključnega obiskovalca dr. Draga Zajca. Okoliščine uboja niso bile nikoli razvozlane in kdo so bili storilci, je še vedno uganka.

Junija 1944 so izvedli atentat na ing. Rustjo in ga ranili. Rustja je bil pod budnim očesom partizanskih obveščevalcev. Maja 1945 so ga v Gorici aretirali in ga odpeljali v Ljubljano. Februarja 1946 je bil obsojen na tri leta zapora s prisilnim delom, a je bil na osnovi številnih prošenj izpuščen.⁹⁴

Jože Kogej, pravnik, pripadnik Ščekove skupine, je bil poleti 1944 smrtno zadet v atentatu. Ni jasno, ali so ga likvidirali italijanski fašisti ali slovenski komunisti. Po pričevanju Mitje Bitežnika so ga domnevno ustrelili pripadniki fašističnih enot. Poročilo partizanskega obveščevalca ga je zelo natančno opisalo: "Kogej Josip stanuje na Piazza Vittoria št. 17 ali 18, je majhne postave, bolj močan, rjavkaste lase, malo po vrhu plešast, nosi črno obrobljena očala, se vedno vozi s kolesom Bianchi, ta ima glavno delo pri kurirski službi iz Gorice v Trst. Zlasti proti večeru zahaja v Via Carducci Caffè Aurora".⁹⁵

Ernest Bandelj (1915–1945), duhovnik najprej v Nemškem Rutu, med vojno konfiniran v Italiji, po vrnitvi leta 1943 župnik v Brjah, sredinec, pogajalec s partizanskim vodstvom, je postal aprila 1945 žrtev četnikov.

Rado Bednarik je bil maja 1945 odpeljan v Ljubljano v zapor in na strogo zasliševanje. Domov se je vrnil po štirih mesecih.⁹⁶

Tudi tisti predvojni protifašistični narodnoobrambni voditelji, člani Narodnega sveta, ki so po prihodu iz zaporov odšli v partizane, niso bili deležni ne priznanja in ne zaupanja, zaradi svoje priključitve narodnoosvobodilnemu boju pa so celo veljali za hinavce in oportuniste.⁹⁷

Močno so pretresali Goriško in vplivali na odnos do vodstva osvobodilne fronte uboji še nekaterih drugih protifašistov, narodnih in prosvetnih delavcev iz vrst krščanskih socialcev in duhovnikov.

Že 2. junija 1943 je bil zahrbtno umorjen Ivan Bric iz Dornberka.⁹⁸ Prve dni januarja 1944 so odpeljali iz Štmavra župnika Alojza Obita in ga ubili.⁹⁹ V februarju 1944 so ubili dva kaplana iz Cerknega, pesnika Lada Piščanca in Ludvika Slugo.¹⁰⁰ Stanko Stanič, župnik v Podgori, kulturni

delavec, tajnik Goriške Mohorjeve družbe in soustanovitelj društva Zbora svečenikov sv. Pavla, je bil opozorjen, da mu grozi nevarnost likvidacije in se je s škofovim privoljenjem 15. marca 1944 umaknil v škofijo Rovigo.¹⁰¹ Poleti 1944 se je zgodil grozovit zločin v Zapužah pri Ajdovščini. Dne 8. julija so odpeljali v gozd Jožefa Breclja in tri njegove otroke Angelo, Marico in Martina ter jih umorili pri Gornji Branici.¹⁰² Vsi ti dogodki so vodili v hude stiske in dileme tiste, ki so vztrajali v sredinski držbi.

Čas odločitve

Ob koncu vojne so se sredinci, vključno z večino duhovnikov, izrekli za priključitev Primorske k Jugoslaviji, k taki, kot je nastala leta 1945. Duhovniki so svojo zahtevo izrazili v dveh spomenicah z nekaj manj kot 200 podpisi. Ti dve spomenici, Ščekovo politično javno prizadevanje za uveljavljanje narodnih pravic in sodelovanje nekaterih goriških cerkvenih dostojanstvenikov v razmejitvenih komisijah ter Juvančičevo sodelovanje na mirovni konferenci v Parizu 1946, so bila zadnja narodnoobrambna dela primorske Sredine.¹⁰³

Kljub temu da so se slovenski partizani borili na strani zmagovite koalicije in da so se goriški Sredinci navezovali na zahodne zaveznike in sodelovali z angleškimi obveščevalnimi službami, smo Slovenci, na pogajanjih po 2. svetovni vojni izgubili največ svojega ozemlja. Vzeli so nam narodnostno mešani mesti Trst in Gorico ter del čistega narodnega ozemlja ob morju in na Krasu ter narodnostno mešano Koroško, medtem ko so vsi drugi zmagovalci dobili tudi narodnostno mešana ozemlja na račun poražencev.

Središče sredinskega gibanja, Gorica, je pripadlo Italiji. Preživeli člani gibanja narodne enotnosti so nadaljevali boj za združitev vseh narodnih sil za uveljavljanje slovenščine in pridobitev narodnostnih pravic. Toda tudi v tem so bili neuspešni. Razdvojenost Slovencev po ideoloških kriterijih je šla v veliko škodo prav narodni manjšini.

Sklep

Gibanje narodne enotnosti, ki so ga sestavljale skupine krščanskih socialcev, primorske duhovščine in liberalcev, kažejo primer združevanja različnih idejnih tokov v enotno delovanje pri reševanju narodnih zadev. V Gorici so v vodstvu povsem prevladali krščanski socialci in zaradi po-

⁹⁴ Mikrofilmi SOVE, dok. 215722 in 0007700; Novak, Črniška kronika, str. 233.

⁹⁵ Pričevanje Mitje Bitežnika; ARS, AS 1931, DOS 502-1, str. 173, Poročilo Jerneja (Mira), dne 26. 7. 1944.

⁹⁶ Ustni vir: Ljuba Bednarik.

⁹⁷ ARS, AS 1931, š. 935, fasc. 8, Seznam obremenitvenega materiala.

⁹⁸ Rejec, Partija in tigrovci, str. 134.

⁹⁹ Kragelj, Stanko Stanič, str. 19.

¹⁰⁰ Mlakar, Tragedija v Cerknem str. 122–125.

¹⁰¹ Kragelj, Stanko Stanič, str. 44 in 45.

¹⁰² PSBL, IV, str. 493.

¹⁰³ Kragelj, Primorski duhovniki, str. 202; Pelikan, Virgil Šček, str. 148.

manjkanja laičnih intelektualcev so vodilne politike nadomeščali duhovniki. Gibanje je združevalo domoljube, ki so se večinoma že pod fašizmom združevali v društvo Edinost in Zbor svečnikov svetega Pavla ter javno ali podtalno delovali za narodni obstoj.

Ob razpadu Kraljevine Jugoslavije in razkosačnosti Slovenije so se zavzemali za enotno narodnoobrambno gibanje vseh slovenskih strank. Ko je iniciativo odpora prevzela OF, so sprejeli njen program, toda bili so proti prevladi komunistov. Z razvojem partizanstva na Primorskem so podpirali fante in može, ki so odšli v gozdove iz čistega domoljublja. Nasprotovali so ideji internacionalizma in sodelovanju v boju za samosvojitve z vojaškimi enotami bivšega italijanskega okupatorja, ki mu niso zaupali. Bili so proti vosovskemu in oznovskemu nasilju, krivicam in likvidacijam. Opozarjali so proti brezupnemu oboroženemu uporju in oboroženim napadom proti mnogo močnejši vojaški sili, kar je terjalo nepotrebne žrtve in je vodilo v okupatorjevo maščevanje nad civilnim prebivalstvom. Tu ni šlo za kako nasprotje z OF, temveč za prepričanje, da bo rešitev prišla z zahoda. Vodstvo KPS pa se je balo prav tega. Sredina se je namreč najbolj bala, da bi primorski Slovenci spet ostali pod Italijo, zato je bilo njihovo zaupanje in sodelovanje z Londonom nekakšna investicija, da bi odstranili to nevarnost.

Obsojali so ozkost kranjskega klerikalizma, ostro so kritizirali kapitulantstvo desničarskih voditeljev v Ljubljani, oddaljili so se od Slovenske ljudske stranke in njenega vodstva ter uveljavili pravico do samostojnega nastopanja. Obsojali so vsakršno sodelovanje z okupatorjem in taktiziranje z njim. Nastopali so proti temu, da bi se na Primorskem organizirale protikomunistične vojaške enote, ki bi se borile proti primorskim fantom in možem, ki so odšli v gozdove iz domoljublja.

Imeli so svoj socialni in gospodarski program, ki bi omilil družbena nasprotja. Primorski duhovniki in krščanski socialci niso branili buržoazije, branili so svoj narod, ga štčili in z njim trpeli. Politika Sredine je bila naravnana k sporazumevanju med sprtimi Slovenci. Zadrževali so izbruh državljanske vojne s tem, da so preprečevali krepitev protirevolucionarnega tabora na Primorskem in se trudili, da bi preprečili še hujše zlo na strani OF. Na preprečevanju bratomornega boja je vodstvo Sredine vztrajalo do konca.

Prav zaradi tega delovanja je bilo na Primorskem relativno manj komunističnega nasilja in navidezno večja ideološka širina. Domobranstvo se na Primorskem ni moglo razviti. Redke, maloštevilne protikomunistične enote na Primorskem so se imenovala Slovenska narodna straža ali Slovenski narodni varstveni zbor. Navezovali so stike z OF in ljubljanskimi politikami. Ta sredinska politika

pa ni bila hvaležna. Obe strani, vpleteni v slovenski državljanski vojni, sta jo negativno vrednotili. Eni so jo obsojali, da so prijatelji bele garde, drugi, da so podporniki komunizma. A oboji so se trudili, da bi jo pridobili na svojo stran ali kako drugače onemogočili.

Vodstvo je vztrajalo v sredinski liniji za ceno popolne osamljenosti. Tako se je naposled znašlo v tem kratkem, a burnem zgodovinskem obdobju, "zaradi jasne in demokratične usmeritve samo proti vsem": proti Italijanom, zaradi slovenskega iredentizma, proti politikam Vatikana zaradi njenega odnosa do manjšine in popuščanja politiki fašizma, proti vrhu slovenskega političnega katolicizma v Ljubljani zaradi kritike sodelovanja z okupatorjem, proti OF zaradi antikomunizma in nasprotovanja okrutne revolucionarne taktike.

Politični razvoj jo je spremenil v nemočno opazovalko usodne delitve naroda. Da do te delitve na Primorskem ni prišlo, je bila v veliki meri zaslug primorske Sredine. Ta je odigrala pomembno zgodovinsko vlogo, čeprav je bila "generalni štab brez vojske", a z velikim moralnim vplivom na ljudstvo.

Kljub temu da ji nihče ni mogel očitati sodelovanja z okupatorjem, so se predstavniki OF ves čas trudili, da so jo po vojni obravnavali kot izdajalsko skupino. Tako so se ti domoljubi, ki so se vseskozi borili za narodne pravice Slovencev in trpeli po ječah, nazadnje dočakali preganjanje od lastnega naroda. To dejstvo terja realno ovrednotenje tega zgodovinskega obdobja.

Koristno je za nas Slovence poznavanje idejnega nauka krščanskih socialcev in katoliške sredine in njegovo vrednotenje z vidika sodobnih okoliščin. Šček, idejni vodja krščanskih socialcev na Primorskem, se je oddaljil od klerikalizma cerkvenih ideologov 19. stol., ki so postavili katolicizem nad narodnost. Nasprotoval je tudi komunističnim ideologom, ki so sredi 20. stoletja istovetili komunizem in narodnost ter postavili pravilo: Kdor je proti komunizmu, je narodni izdajalec. Tako se je Šček uprl obema ideologijama, ki sta postavili svojo dokritno nad narodnost, kar je razdvajalo slovenski narod v domovini in izven nje na rdeče in bele, oziroma na "levičarje in desničarje".

Virgil Šček se je zavzemal, naj bo narodnost neodvisna in samostojna nad strankarstvom, politiko in ideologijo. Zato za Ščeka ne more biti ideološka pripadnost tisti element, ki določa narodno zavest. Dokazoval je, da se je slovenska narodna zavest oblikovala na osnovi kulture in jezika, ki sta najbolj očitni in močni vezi, ki družita ljudstvo. Brez slovenske kulture bi nehali biti narod. Ljudstvo ustvarja kulturo v svojem jeziku; brez jezika in kulture narod umre.

Narodno neodvisnost in nedotakljivost je Šček zagovarjal izredno sodobno. Zavzel se je za sožitje

med narodi, ki jim je določeno živeti skupaj ali v sosedstvu. Vendar, če miroljubno sodelovanje, sporazumevanje in sožitje ni mogoče, ima (narod) narodna manjšina pravico do "obrambenga nacionalizma". Tako moramo v današnjem času, ko težimo po miru in sožitju med narodi, ohraniti in razvijati domoljublje. Narodni ponos mora postati vrednota. Potrebna je torej domovinska vzgoja, ki je v polpretekli dobi izginila v utopični ideologiji proletarskega internacionalizma in v bratstvu ter enotnosti jugoslovanskih narodov in se danes duši v multikulturalnosti. Potrebno je tudi, da bi znali zdaj v samostojni državi združevati vse politične sile za narodovo dobro in postavljati narodne interese nad strankarskimi in ideološkimi ter razvijati domoljublje kot pogoj in pravico za narodni obstoj.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve (RSNZ).

PRIČEVANJA

Bitežnik Mitja (sin Josipa), (1924), Opčine, Italija.

Bednarik Ljuba (hči Rada), (1937), Gorica, Italija.

LITERATURA

Bandelj, Boris: *Katoliška socialno politična misel Virgila Ščeka*. Trst : Krožek za družbena vprašanja "Virgil Šček", 1997.

Godeša, Bojan: Primorska sredina in predvojni primorski antifašizem v očeh slovenskih komunistov med drugo svetovno vojno. *Življenje in delo primorskega krščanskega socialca Virgila Ščeka* (ur. Egon Pelikan). Knjižnica Annales 24, Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko : ZRS, 2001, str. 65–75.

Jevnikar, Ivo: Vosovec Štefan o tigrovcih in paldcih. *Mladika*, 2–3, 5–6, 2005.

Juvančič, Ivo: Primorski Narodni svet – Goriška sredina in OF – NOB. *Primorski dnevnik*, (PD) več člankov, 5.–27. avgust 1970.

Klinec, Rudolf: *Primorska duhovščina pod fašizmom*. Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1979.

Kragelj, Jožko: *Primorski duhovniki : kulturni delavci 20. stoletja*. Samozaložba, 2002.

Kragelj, Jožko: *Stanko Stanič, življenje in delo*. Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 2006.

Kralj, Franc: Narodnoosvobodilni boj v dnevniku Rudolfa Klineca (1943–1945). *Novi glas*, Gorica, januar 2006.

Maganja, Nadja. *Trieste 1945–1949: Nascita del movimento politico autonomo sloveno*. Trieste : Krožek za družbena vprašanja "Virgil Šček", 1994.

Mlakar, Boris: *Domobranstvo na Primorskem (1943–1945)*. Ljubljana : Založba Borec, 1982.

Mlakar, Boris: Goriška sredina. *Prispevki za novejšo zgodovino, Ferenčev zbornik*, Ljubljana, 1997, št. 2, str. 325–334.

Mlakar, Boris: *Tragedija v Cerknem pozimi 1944*. Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 2000.

Novak, Alojzij: *Črniška kronika* (uredil Boris Mlakar). Ljubljana : Družina, 1992.

Pelikan, Egon: *Engelbert Besednjak v parlamentu*. Trst: Krožek za družbena vprašanja "Virgil Šček", 1996.

Pelikan, Egon: Primorski krščanski socialci v Juljski krajini med obema vojnama. *Josip Agneletto slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu* (ur. Darko Darovec). Knjižnica Annales 19, Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko : ZRS, 1999, str. 45–62.

Pelikan, Egon: Virgil Šček in primorska sredina v letih 1918–1945. Marko Tavčar (ur.): *Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947*. Viri, 11, Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 1997.

Pelikan, Egon: *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*. Ljubljana : Nova revija, 2002.

Rejec – Srebot, Tatjana: *Partija in Tigrovci*. Ljubljana : Slovenska matica, 2006.

Sfiligoj Avgust: *Boj Slovencev pod fašizmom za narodne pravice : pričevanje*. Gorica : [SKPD "M. Filej"], 1984.

Simčič Tomaž: *Andrej Gosar, krščanstvo in socialno gibanje*. Ljubljana : Slovenec, 1992.

Tavčar, Marko: *Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947*. Viri, 11, Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 1997.

Vsi procesi proti Slovincem in Hrvatom ter drugim antifašistom iz Jul. Krajine pred fašističnim posenim tribunalom 1927–1943 (brez procesov pred italijanskimi vojaškimi sodišči) : iz knjige Aula IV. Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1970.

Zavadlav Zdenko: *Partizani, obveščevalci, jetniki*. Ljubljana : Založba Horvat, 1996.

R I A S S U N T O

I cristiano-sociali della Primorska, l'unico vero "Centro" tra lotta di liberazione nazionale e rivoluzione in Slovenia

I cristiano-sociali furono attivi nella Primorska (il Litorale sloveno) per tutta la durata del fascismo in Italia; il loro "quartier generale" sorgeva a Gorizia. Il movimento, guidato da sacerdoti e intellettuali laici cattolici, i cui leader principali furono Engelbert Besednjak e Virgil Šček, creò assieme ai liberali triestini un Consiglio Nazionale comune.

Dopo il crollo del Regno di Jugoslavia, sebbene decimati a causa degli internamenti, delle reclusioni e dell'esodo, i cristiano-sociali organizzarono un movimento di unità nazionale. Già all'inizio di maggio del 1941 proposero l'organizzazione di una rivolta sovrapartitica e panslovena contro gli occupanti, tesa ad ottenere l'annessione della Primorska al territorio sloveno centrale, ma le proposte spedite ai leader politici di Ljubljana e Londra non influirono sull'involuzione della situazione politica slovena.

Nella Slovenia centrale si formarono infatti due correnti contrapposte: l'Osvobodilna fronta (OF, Fronte di Liberazione) e la Slovenska zaveza (SZ, Alleanza Slovena) ed ognuna desiderava avere dalla propria parte il "Centro" cristiano-sociale. La leadership di questo gruppo era critica verso ent-

rambe: nei confronti dell'OF a causa dell'ideologia comunista, verso la SZ a causa della collaborazione degli anticomunisti con gli occupanti.

Gli Sloveni della Primorska scelsero per la maggior parte l'OF e si unirono ai partigiani. La coscienza del fatto che la lotta di liberazione era guidata dai comunisti mise i leader centristi in difficoltà, ponendoli di fronte ad un dilemma e sebbene decisero di rimanere dalla parte del popolo, insieme al quale si erano opposti all'italianizzazione, mantennero ugualmente dei contatti con entrambi i gruppi avversari e si impegnarono per evitare l'estensione della guerra fratricida slovena alla Primorska.

Sotto l'occupazione tedesca il "Centro" cominciò a sfaldarsi, senza giungere mai a una differenziazione definitiva. La leadership rimase ferma al centro, appoggiando in modo più evidente l'OF. Alcuni suoi esponenti collaborarono con i servizi di informazione alleati, soprattutto con quello inglese. I capi dell'OF, attraverso i propri informatori, seguirono attentamente e senza interruzioni l'operato dei centristi, ma con un attacco diretto contro di loro avrebbero rischiato un massiccio abbandono delle file dei partigiani da parte della gente della Primorska. Grazie all'operato dei patrioti cristiano-sociali le azioni rivoluzionarie dell'OF sono state meno violente in quest'area e non si è arrivati a forme di anticomunismo armato. Per questo nella Primorska non ci fu vera contro-rivoluzione. Dopo la guerra però i centristi furono relegati ai margini della società alla stessa stregua di quelle forze politiche che si erano legate agli occupanti.